

МОСКВА СЛЪОЗАМ НЕ ВІРИТЬ,

або Чи є росіяни слов'янами?

У принципі, мене не здивувало, що моя стаття «Звідки пішла Руська земля...» викликала неоднозначну реакцію. Зокрема, на сайті газети «День» розгорілася своєрідна дискусія. Не вдаючись у її деталі, зверну увагу лише на деякі головні моменти. Опоненти часто закидали мені, що я користуюся лише одним джерелом — «Повістю минулих (временних) літ», ігноруючи інші, в т.ч. й археологічні джерела. Не буду заперечувати: це справді так. Але ж метою статті було показати, як у цій «Повісті...» трактувалися етнологічні питання і що в ній розумілося під Руссю.

Прослідкувати ж, як змінювалося трактування терміну Русь, як Русь, зрештою, «перетворилася» в Росію, як відбувається свідоме чи несвідоме ототожнення цих понять — це завдання набагато ширшого дослідження.

Однак впало в око інше: опоненти чомусь перейнялися тим, що я, мовляв, маю якісь сумніви щодо слов'янськості росіян. Хоча, здавалося, в статті я цієї теми не торкався.

Тоді в мене виникла думка: а чому б її не зачепити. Тим більше, що і у часи минулі, і зараз, коли на щит піднято міфологему «Русского мира», російські націоналісти активно експлуатували й експлуатують тему слов'янської єдності. Та й на побутовому рівні, коли хтось хоче довести, що росіяни й українці — «браття навеки», вдається до «вбивчого аргументу»: ми ж, мовляв, слов'яни, православні.

Однак не все так просто...

Свого часу мене вразив один епізод у романі У. Самчука «Волинь». Зазначу, що цей твір значною мірою автобіографічний і відносно об'єктивно зображує життя волинського села початку ХХ ст. Батько героя, такий собі селянин-середняк, бажаючи «вибитися в люди», шукає, де б купити дешевої землі. Він, як і всі його односельці, вважають себе росіянами, шанують російського царя, тобто є «свідомими» обивателями імперії Романових. Одного дня він їде шукати землю в Центральну Росію, десь аж під Москву.

Приїхавши додому, розповідає своїм односельчанам, як тамтешні росіяни відрізняються від них, «росіян» Волині. І ці відмінності, виявляється, дуже суттєві.

Навіть у наш час глобалізації вони є. І це має своє пояснення. Адже етнічні субстрати, на основі яких формувалися російська й українська нації, помітно відрізнялися одна від одної. Звернемося до даних археології. Уже з часів неоліту на теренах Східної Європи (від Чорного й Балтійського морів, Карпатських гір аж до Уралу) сформувалися три різні расово-етнічні утворення. Відрізнявся і їхній спосіб життя. Одні переважно займалися землеробством, другі — скотарством, треті — мисливством. У степових регіонах проживали кочові, пастуші племена. З часом тут укорінилися тюркські етноси, які мають своїх численних родичів і на теренах Азії. Територію південно-східної частини Європи зайняли індоєвропейські племена, серед яких з часом виділилися слов'яни. Щодо північно-східної частини Європи, то вони стали ареалом для проживання фіно-угорських племен.

Останні сформувалися в досить несприятливих умовах, серед холодних похмурих заболочених пущ Євразійського континенту. Це вплинуло на їхній спосіб життя, їхню поведінку. Часто етнографи відзначають упертість представників цих етносів, замкнутість. Іноді — небагатослівність. А також своєрідну войовничість, навіть агресивність. Адже їм постійно доводилося воювати з «хижим лісом», дикою лісовою звіриною. Це також породжувало «похмуре», недовірливе ставлення до навколишньої дійсності.

Живучи у віддалених лісових районах, фіно-угорські племена часто були ізольованими від цивілізаційних центрів. У своєму житті вони зберігали чимало «примітивних», патріархальних рис. Через це ставали об'єктом завоювань більш розвинутих народів — германських, слов'янських, тюркських.

Однак (тут варто зробити ремарку) цивілізаційна відсталість фіно-угрів, викликана тривалим проживанням у несприятливому природному

середовищі, зовсім не свідчить про їхню якусь «неповноцінність». Є приклади, що окремі фіно-угорські народи (угорці, фіни, естонці), потрапивши в коло європейської цивілізації, завдяки своїй завзятості, наполегливості демонструють неабиякі успіхи, а серед знаменитих росіян було і є чимало вихідців із середовища фіно-угорських народів, які й донині зберігають свою ідентичність.

Не секрет, що російський етнос, становлення якого відбувалося в північно-східній частині Європи, формувався переважно на фіно-угорській етнічній основі. Щоб мене не звинуватили в тому, що я використовую якісь антиросійські тези українських націоналістів, звернуся до класичної роботи видатного археолога Олексія Уварова «Меряне и их быт по курганным раскопкам», опублікованої в Москві ще 1872 року.

Тут варто сказати кілька слів про цього автора. Він походив із графської родини, яка кілька століть вірою та правдою служила державі Російській. Його батько, Сергій Уваров, з 1818 по 1855 рік був президентом Російської академії наук, у 1833—1849 роках обіймав посаду міністра народної освіти. Це саме той Уваров, якому належить сумнозвісна формула російсько-імперського націоналізму «православне, самодержавне, народность». Нею і зараз дехто в Росії не проти скористатися.

Та повернімося до його сина — Олексія. «Син за батька не відповідає», — так свого часу сказав «великий учитель» Й. Сталін. Не знаю, наскільки Уваров-молодший розділяв погляди свого батька, однак, без сумніву, він був цілком лояльним обивателем Російської імперії, належав до представників її еліти, тобто запідозрити його в якійсь антиросійськості немає ніяких підстав.

Тож звернемося до його роботи. Починаючи з 1851 по 1854 рік О. Уваров провів широкомасштабні археологічні розкопки на теренах тодішніх Московської, Тверської, Новгородської, Костромської, Ярославської та Володимирської губерній. Проводилися вони (до речі!) під егідою міністра внутрішніх справ. Загалом було розкопано 7 729 надмогильних курганів.

Хоча О. Уваров, дотримуючись імперської ідеології, стверджує, що територія, яку він досліджував, — це Русь, все ж показує, що цю землю в період середньовіччя населяв фіно-угорський етнос меря. Він також наводить низку топонімів цього регіону (переважно озер та річок), які свідчать про їхнє фіно-угорське походження. Назвемо, Щоб не втомлювати читачів, лише невелику їхню кількість — Шальма, Кульза, Касть, Кєма, Лахость, Каргаш, Рахма, Сігорь, Сора, Тюмба, Ученжа, Пеза, Тебза, Міча то- Що. Воістину слов'янська милозвучність! Та й назва столиці Росії — Москва — зовсім не слов'янського, а фіно-угорського походження.

Дослідник стверджував також, що чимало поселень на території тодішньої центральної Росії зберігали ім'я мері (Мерлево, Мерлинівка, Мериново тощо)[1]. Неважко також на основі напрацювань О. Уварова встановити, що й у побутовому, й культурному аспектах, а також антропологічно фіно-угорський народ меря помітно відрізнявся від слов'янських племен.

загрузка...

У своїх міркуваннях та висновках щодо цієї проблеми О. Уваров був далеко не самотній. Можна навести численні висловлювання російських вчених на користь того, що саме фіно-угорські народи (не лише меря, а й чудь, мурома, весь та ін.) були етнічним ядром російської нації. Наприклад, один зі стовпів російської історіографії Василь Ключевський стверджував, що «фінські племена були споконвічними мешканцями в самому центрі нинішньої Великої Росії»².

А інший російський історик — Михайло Покровський — навіть зробив таку різку заяву: «Великоросія побудована на костях «іногородців», і ледве останні дуже втішені тим, що в жилах великоросів тече 80% їхньої крові»³. Говорячи про «іногородців», учений мав на увазі переважно фіно-угорські етноси.

Про великий вплив фіно-угорських етносів на становлення російської нації говорив видатний російський лінгвіст та етнограф — граф Микола

Трубецкой. У роботі «До проблеми російського самопізнання» (1927) він наголошував, що російська народна культура — це «особлива зона», в яку, крім росіян, входять ще фіно-угорські «іногородці» разом із тюрками волзького басейну. Учений стверджував, що народний костюм росіян є швидше не слов'янським, а фіно-угорським. Зокрема, писав: «У російсько-фінському костюмі є кілька характерних загальних рис (лапті, косоворотки, жіночий убір голови), невідомі романо-германцям та слов'янам» 4.

Крім того, вчений вказував на неслов'янську п'ятитонову гаму народних російських пісень і певні неслов'янські ознаки фольклору — відсутність русального циклу, колядок, фінський культ берези тощо.

Фіно-угорські етноси, що проживали на теренах північно-східної Європи, через свою цивілізаційну відсталість зазнали сильних іноетнічних впливів у період середньовіччя та Нового часу. Найбільш потужним виявився вплив слов'янський чи то руський (фактично український). Протягом багатьох століть відбувалася своєрідна «русифікація» фіно-угорського етнічного масиву північно-східної Європи. Результатом цього й став генезис російського етносу.

Проникнення слов'янського люду на ці терени почалося досить рано, ще десь у IX—X стст. Основним об'єктом його колонізації спочатку стали землі, де з часом утворилася Новгородська держава, яка контролювала значну частину шляху «із варягів у греки». Тут виникло чимало слов'янських поселень. Відповідно, й місцеве фіно-угорське населення (чудь) зазнало певної слов'янізації, перейняло елементи руської культури. До того ж Новгород і Новгородська земля були тісно пов'язані (економічно, політично й культурно) з Києвом. Дослідник Я. Дашкевич, наприклад, вважає, що на Новгородщині вже в давньоруські часи існував окремий етнос. На нашу думку, тут радше відбувалося формування окремого етносу, в якому фактично й формально переважало слов'янське начало. Правда, зі значними домішками фіно-угорських елементів. Водночас Новгород був зорієнтований

на західні цивілізаційні центри, на балтійську торгівлю. Загалом цей етнос був близьким до Русі-України — щодо культури та навіть мови.

Свідченням цього є т.зв. билини, котрі часто трактуються як російський епос. Однак цей епос мав локальне поширення — як правило, землі колишньої Новгородської держави. Відомо, що ці билини мають київське походження, в них часто присутні сюжети, пов'язані з Києвом, князем Володимиром тощо.

Свого часу Микола Костомаров (1817 — 1885), який зробив чималий внесок як у російську, так і українську історіографію, вирішив провести етнографічні дослідження в околицях Новгорода. Він пішки обійшов кілька сіл навколо Ільменського озера, спілкувався з місцевими жителями. Все це описав у «Автобіографії». Зокрема, вчений вказав на побутові відмінності між жителями Новгородського краю та мешканцями Центральної Росії. І — що важливо — відзначив деякі риси новгородського діалекту. Він прямо вказував, що цей діалект близький до малоросійської (української) мови — в ньому о ніколи не змінюється на а, простежується сильне повноголосся, заміна в деяких випадках а на я (девиця, травиця) тощо. У цьому діалекті є чимало слів, які не вживаються у великоросійській мові, але є в українській: шукать, хилить, шкода, що замість что, жона замість жена тощо⁵.

Показовою є історія «приєднання» Новгородської землі до Московії. Почалася вона за царя Івана III, ще 1471 року, коли московіти розгромили новгородські війська на річці Шелоні. При цьому московське військо, спустошивши Новгородську землю, вбило тисячі людей. У 1478 р. Новгород остаточно капітулював. Тоді ж із Новгороду московіти вивезли близько семи тисяч людей (власне, новгородську еліту). Частина з них стратили, а частину розселили в містах «корінної» Росії — Нижньому Новгороді, Володимирі, Муромі, Переяславлі, Ростові, Костромі тощо. Натомість у Новгород з Москви та Московії послали «дітей боярських і купців».

Чи не схоже це на масові депортації, котрі були як у царській Росії, так і за радянських часів?

Однак трагедія Новгороду і його землі на цьому не скінчилася. Сепаратизм його жителів придушували протягом ще цілого століття. А цар Іван Грозний 1570 року влаштував для них криваву баню, описи якої просто вражають нелюдським садизмом.

Про жорстоке «приєднання» Москвою Новгороду свідчать документи. Навіть офіційні російські історики (Микола Карамзін, Сергій Соловйов) не забули в своїх творах описати цю жорстокість. Інша річ, що трактували вони їх як «собираніє русских земель». До речі, підкоривши Новгород, цар Іван III почав титулуватися як «государ всія Русі».

Однак, читаючи про цю жорстокість, виникає думка, що це було не «собираніє земель», навіть не завоювання чужих територій. Це було щось більше. І називається це — етноцид.

Новгород вперто не хотів підпорядковуватися Московії. Занадто різними були ці держави. Водночас московські завойовники прагнули не лише підкорити населення Новгородської землі, а й винищити, депортувати його населення, заселити територію своїми людьми. Фактично це була етнічна війна.

Однак повернемося до питання про становлення російського етносу. Уже зазначалося, що землі, де формувався цей етнос, не були слов'янськими. Майже до XV ст. вони не трактуються як Русь. Для їхнього позначення в писемних джерелах іноді використовувався термін Залісся.

Яке він мав значення? Між, власне, Руссю, Київською землею та цим регіоном були величезні непрохідні Брянські ліси. Звідси й назва — Залісся. Важко сказати, коли ці землі опинилися в орбіті інтересів Київської держави, очевидно, десь в XI ст. Тоді «Повість минулих літ» фіксує протистояння між місцевими волхвами й представниками князівської влади, котрі, очевидно, крім збору данини, здійснювали християнізацію цих земель. Варто відзначити, що православна церква була частиною князівського державного апарату. І, судячи з усього, саме вона відіграла помітну роль у слов'янізації

Залісся. Здійснюючи хрещення місцевого населення, вона так чи інакше прилучала мешканців цього краю до «руської спільноти».

Вам не здається дивним, що в російській мові сільських жителів називають «крестьяне», тобто християни, хрещені? Певно, в давнину саме так на Заліссі називали фіно-угорських тубільців, які прийняли християнство й стали підданим церкви та князя.

Судячи з усього, Київ не мав безпосередніх контактів із Заліссям. Руське проникнення в цей край відбувалося важко, і то переважно через Новгородські землі, які були пов'язані із Заліссям не лише річками; і тут, і там проживало фіно-угорське населення, що, зрозуміло, полегшувало комунікацію. Загалом земля Залісся була малопривабливою для київських князів. «Відзначаючись суворим кліматом, населена бідними фінськими племенами (Весь, Меря), — писав російський історик Д. Іловайський, — вона вважалася найостаннішим уділом»⁶. Зрозумілим також є те, що руські (переважно київські) літописці не писали про цей край.

Відтворити історію Залісся, початки його слов'янізації в XI -XIII стст. проблематично. До нас дійшли лише фрагментарні свідчення. Складається враження, що основним слов'янізатором була церква, котра використовувала в богослужінні церковнослов'янську мову. Тому не дивно, що в російській мові так багато церковнослов'янізмів і вона, в певному сенсі, є ближчою до південнослов'янських мов (болгарської, сербської), ніж до сусідніх східнослов'янських (української, білоруської). Слов'янська, фактично руська (українська) мова звучала при дворах руських князів, які підкорили собі цю територію. Цією мовою так чи інакше починали розмовляти князівські слуги з місцевого населення.

Таким чином, тут відбувалося поступове формування своєрідного слов'янського койне, а також формування «руської свідомості». Принаймні політична еліта й церква на Заліссі ототожнювали себе з Руссю.

У 1237 р. татари завоювали Залісся (в літературі часто це завоювання називають монголо-татарським, хоча цей термін не є достатньо коректним). З

того часу на довгий період ця земля опиняється у сфері політичних інтересів татарської Золотої Орди. Фактично вона стала частиною (улусом) цієї держави. У цих землях був великий князь, який отримував ярлик від хана Золотої Орди.

Не вдаючись до нюансів, зазначимо, що політичне становище земель «основної» Русі (України, Білорусії, Новгородської республіки) було дещо інакшим після татарської навали. Принаймні вони політично були більш віддалені від золотоординських ханів, ніж Залісся. Деякі з руських земель «продовжили» свою державну традицію в формі федеративного Великого князівства Литовського. На жаль, у нашій історичній літературі й далі панує сумнівна формула, нав'язана не без впливу російської імперської історіографії, про завоювання українських і білоруських земель литовцями. Щодо Новгородської республіки, то в неї були непогані відносини з Великим князівством Литовським.

Незважаючи на те, що Залісся стало політичною частиною Золотої Орди, а елітарні верстви зазнали помітної татаризації, цей край і далі формально продовжував слов'янізуватися. Основну роль у цьому процесі, як і раніше, відігравала православна церква, котра отримала дуже широкі права від ординських ханів. Певну роль продовжували відігравати й «емігранти» з руських земель. Наприклад, таким був митрополит Петро Ратенський, який фактично переніс центр митрополії до Москви, воєвода Дмитро Боброк-Волинський, якого вважають героєм битви на Куликовому полі. Ці люди, звісно, приходили на Залісся не самі, вони приводили з собою слуг.

Політичним центром Залісся в XIV ст. стала Москва. Тому край почали називати Московією — на відміну від Русі, адже так у XIV — XVII ст. називали переважно українські й білоруські землі. У писемних пам'ятках того часу (як руських, так і європейських) бачимо, що в них, здебільшого, чітко розрізняли Русь та Московію.

Інша річ, що московські правителі з часом, особливо після того, як їм вдалося стати самостійними й звільнитися від татарської залежності, почали

апелювати до руського спадку, розглядати себе нащадками руських князів, що колись правили в Києві. Спадок княжої Русі (культурний, церковний, політичний) і далі був привабливим. Зрештою, заявляючи права на такий спадок, московські правителі могли претендувати на Руські землі.

Мої опоненти закинули мені, що я «забувся» про «Задонщину», коли говорив про інтерпретацію терміну Русь в давньоруські часи. Не буду нагадувати, що «Повість минулих літ», яку я характеризував, і «Задонщина» — пам'ятники хронологічно різні. При всіх знаках питання, які залишає «Задонщина», мусимо вказати, що найдавніший її список датується 70-ми рр. XV ст. — якраз часами царя Івана котрий, як уже говорилося, почав себе називати правителем всієї Русі. Так, попри те, що в «Задонщині» вживаються терміни «Русь», «Руська земля» в широкому розумінні, і в її склад входить Московія, тим не менше, автор певним чином розмежовує Русь і Залісся. Ось, наприклад, як звучать слова князя Дмитра Івановича на початку цього твору: «Прийшла до нас вість, браття, що цар Мамай стоїть біля бистрого Дону, прийшов він на Русь і хоче йти на нас в Заліську землю»⁷.

Розуміння своєї руськості зростало в московських правителів у міру того, як вдавалося їм приєднати до себе нові території, заселені переважно слов'янським людом. Спочатку це були Новгородська й Псковська землі (XV ст.), потім Смоленська (XVI ст.), українські та білоруські (XVII— XVIII ст.). Це врешті-решт сприяло слов'янізації та «русифікації» Московії. Зрештою, цар Петро I проголосив Російську імперію. У даному випадку був використаний термін Росія, котрим греки позначали Русь. Також за часів Петра I та Катерини II в Росії здійснили широкомасштабну програму «переписування історії», вилучення й фальсифікації документів, метою яких стало створення міфу, що самодержавна Росія є спадкоємцем колишньої княжої Русі з центром у Києві.

Звісно, зараз немає чистих слов'янських етносів. Не є такими й українці, в мові й культурі яких спостерігаємо чимало тюркських елементів. Але одна справа, коли етнос творився переважно на слов'янській основі, а

інша — коли відбулася слов'янiзацiя неслов'янського етнічного субстрату із включенням слов'янських елементів. Творення російського етносу здійснювалося якраз другим шляхом. У цьому його Унікальність. Більше таких народів серед слов'ян немає. Тому ментально, культурно, мовно росіяни відрізняються

від інших слов'ян. У росіян збереглося чимало від ментальності фіно-угорців — недовірливе ставлення до оточення, жорстка чи навіть жорстока поведінка. «Москва сльозам не вірить» — здається, ці слова досить точно характеризують таку ментальність.

Поміркуйте хоча б над таким фактом: коли представники різних слов'янських народів, як правило, без особливих труднощів розуміють одне одного, то в росіян виникають із цим проблеми. Чому вони (принаймні в переважній більшості), живучи серед інших слов'янських народів, намагаються не вчити їхніх мов? Сказати, що тут спрацьовує синдром імперськості, недостатньо. Так, вчені відзначають менший ступінь співпадання слов'янських лексем в російській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Деякі російські мовознавці пояснюють певні особливості російської мови фіно-угорськими впливами. А дехто взагалі говорить про фіно-угорський субстрат цієї мови.

Можна ще поставити багато інших схожих «чому». Чому, наприклад, росіяни, говорячи про слов'янську спільність, агресивно ставляться до «братніх» слов'янських народів — навіть до дуже їм «близьких», українців та білорусів? Про це свідчить не лише поведінка високопоставлених російських чиновників, свідчить і соціологія. Але це тема окремої розмови.

І на завершення — буквально кілька слів про «Русский мир» та його розбудову. У принципі, це не є чимось новим. У росіян завжди були проблеми зі своєю слов'янською чи то руською ідентичністю. Щоб підтримувати її, необхідні були слов'янські донори. І чи не найбільшим таким донором стали справжні руські, тобто українці. Подумаймо, чи

відбулася б російська культура без «Граматики» М.Смотрицького (її М. Ломоносов вважав «вратами своєї вченості»); без Києво-Могилянської академії, яка дала росіянам численних церковних та культурних діячів; без М. Гоголя і його «Шинелі» з якої, за словами В. Белінського, вийшла російська література; без філософа П. Юркевича, котрий стояв біля витоків російської релігійної філософії... Список можна продовжити.

Ідея «Русского мира» аж ніяк не свідчить про силу. Радше — навпаки. У самій Росії баланс слов'янського й неслов'янського населення все більше схиляється на користь останнього. Додайте ще еміграцію заможних і відносно заможних росіян з «необлаштованої» Росії. Подивіться, які зараз сформувалися російські діаспори в країнах Заходу!

А стержень «Русского мира», Російська православна церква?.. Та добра половина її приходів (якщо не більша) — за межами Росії. Тому й потрібне підживлення збоку. Не дивно, що Патріарх всія Русі Кирило так зачистив у Київ, «мать городов русских». Згадав, сердешний, де справжня Руська земля.

Але це їхні проблеми. Наша ж проблема — не стати частиною цього ефемерного «Русского мира», який насправді не є руським.

Петро КРАЛЮК 29 липня 2011 р.

Уваров А. Меряне и их быт по курганним раскопкам. — М., 1872. — С. 8-10. 2 Ключевський В. Сочинения: В 8 т. — М., 1956. — С.294.

Покровский М.Н. Возникновение Московского государства и «Великорусская на- родность»//Историк-марксист. — 1930. -Т.18-19. — С.28.

Трубецкой Н.С. К проблеме русского самопознания. — Б.м., 1927. — С.31.

Костомаров Н. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992. — С.257-258.

Иловаиский Д. Краткие очерки русской истории. — М., 1898. — С.29.

Изборник. Повести Древней Руси. —